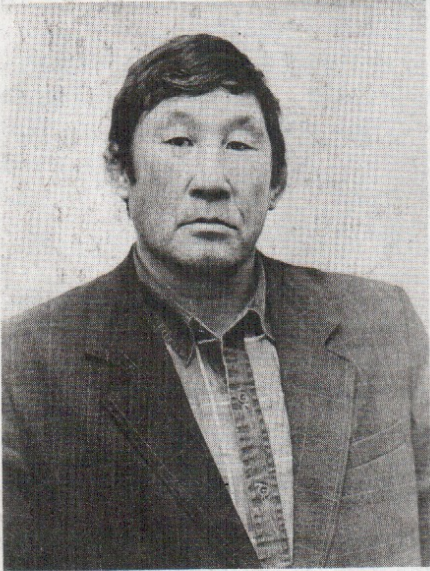

«ХОРОУБУН САКААСТАММЫТА... ТҮРГЭННИК КЭЛЭ ОБУС...»

Сахарга "инникини тым-тыктанан көрбүт суох" диэн бэргэн этиилээхпит. Кырдьыга даҕаны, дьылба хаан кимиэхэ төһөнү өлүүлээбитин, тугу ыйаахтаабытын ким даҕаны эрдэттэн билбэт. Урут уруккуттан арыгыттан сылтаан айгыраабыт, оһолломмут, болдьобун иннинэ суорума суолламмыт киһи бу орто дойдуга бэрт үгүс. Арыгыттан ситимнээх араас быһылааннар аан дойдуга күнүн ахсын тахсыталы тураллар. Арай, бүгүндү кэпсиир киһибит эдэркээн сааһыгар мунур дьылбаланыабын, арыгы быһыаабыт диэн этэр, истэргэ төһө даҕаны сүөргү курдугун иһин, кэм оруннаах буолуоҕа. Ону, аахтахытына бэйэбит өйдүөххүт. Кини туһунан абыйах сыллаабыта кыратык сырдатан турабыт. Билигин биһиги кэккэбитигэр баара буоллар күн сарсын 70 сааһын томточчу туолуох этэ. Онон биир ураты дьылбалаах бөҕөспүт туһунан өссө төгүл ахтан-санаан ааһыабын.

Сахарлар Олимп хайатын чыпчаалын, Аан дойдуга арбаһын дабайбыт көңүл тустуубутугар хапсабайбыт бархасан олугу уурбутун бары

билэбит. Күн бүгүндүгэр диэри хапсабай уйатынан аатырар Үөһээ Бүлүүттэн көңүл тустууга ССРС спордун түөрт бастакы маастарынан Николай Корякин, Адам Афанасьев, Николай Иванов уонна Валерий Семенов буолаллар. Кинилэр төрдүн хапсабай оскуолатын ааспыттара. Ол да иһин Николай Корякин уонна Валерий Семенов хапсабайга Саха АССР спордун маастардара.

Бүгүн эһиэхэ кэпсиир киһим — дьон киэнэ толуга киирсэр 82-90 кг ыйааһыннарыгар тустубут Николай Иванов. Тыа сириг тыатын байанайдаах булчута, халлааны харса суох сылытар хачыгаара, биир да ынаҕы ыамыгар хойутаппат бостууга ыйга биирдэ хамнаһын ыларыгар эрэ толору аата ааттаннаҕа — Иванов Николай Николаевич. Оттон тустуу эйгэтигэр спорт маастара буолбут хас да Николай Иванов баарынан, кини "Восьмой" диэн аатынан киэнник биллибитэ. Бу ааппыт кытаанахтык ингитэ эмиэ остуоруйалаах. Чэ, саас-сааһынан кэпсиим. Кинини кытта элбэхтик алтыспытым, кэпсэппитим, бэлиэтэммитим. Нам Үөдэйигэр кыһыгар кэлэн олордубуна, төлөпүөнүнэн сибээстэһэр этибит.

Николай 1952 сыл олунньу 11 күндүгэр Үөһээ Бүлүү Өргүөтүгэр төрөөбүт. Алта оботтон иккистэрэ. Аҕалара арахсан, туспа барбыт. Хата, ийэлэрэ Балбаара бэкээринэҕэ үлэлиир буолан, абыраллаах килиэп күн аайы баара. Убайа Даниллыгын эһэлэрэ Киргизлэй оскуолатын ааспыттар — маннайгы сааланы, кус, куобах, илим, мунха, от үлэтэ, дьизэ тас түбүгэ ыал икки улахан уолугар сүктэриллибит. Ол да иһин, кинилэр иккиэн саастыылаахтарыттан унуохтарынан улахан, күүстээх уохтаах буола улаатан ис-

питтэр. Бу кэмнэ ыраах Чурапчыга Куоркун диэн тренер көңүл тустууга эрчийэр уолаттара бүтүн Сэбиэскэй Союуска кыайалларын-хотоллорун туһунан оччотообу "Кыым", "Эдэр коммунист", "Бэлэм буол" хаһыаттарга сотору-сотору суруйаллар. Тыа оту-маһы тардан көрө сылдьар кыахтаах уолаттара ону ааҕа-ааҕа Чурапчынан ыраланаллар. Ол түмүгэр убайа Данил Иванов Үөһээ Бүлүүлэртэн бастакынан Чурапчыга үөрэнэ, эрчиллэ барар. Хаһан эмэ ыытар суруктарыгар хайдах эрчиллэрин, туох албаһы үөрөспүттэрин суруйан, аны быраата Коля тустуунан туһугуран турар.

Оскуола салалтата "үөрүүнэн" ыыппыт уола Коля Иванов 1968-1969 сыллардаагы үөрэх дьыла саҕаланыйта бэрт уһундук айаннаан, Чурапчыга тийэр. Бу кэмнэ кини, 8-с кылаас үөрэнээччигэ, 175 см үрдүктээх, 70-ча киилэ ыйааһыннаах. Интэринээт оҕолоро бары үөрэнэ сылдьар буоланнар, ыйан биэрбит хосторугар киирэн, түгэх оронно сытаат, таҕастары баҕастары утуйан хаалар. Арай ким эрэ тардыалырыттан уһуктубута, бэйэтинээбэр бытархай собус хас да уол кинини көрөн аҕай турар эбиттэр. Биридэрэ: "Доо, кимгиний?" — диэн ыйытар. Уутугар аҕаарыйа сылдьар Коля ону "Хаһыс кылааска үөрэнэбин?" диэбит курдук истэр уонна, тыаттан киин собус сиргэ кэлбит киһи быһыытынан, нууччалыы: "Восьмой!" диэт, эркин диэки эргиллэн, салгы утуйбутунан барар. Били уол иккиһин күүскэ собус тардыалаабытыгар дьиннээхтик уһуктар. Онто баара, хос "хоруола", Сэбиэскэй Союус уолаттарын чемпиона, абыйах ыйынан Америка Холбоһуктаах Штаттарын Боулдер куоратыгар аан дойдуга уолаттарыгар бүтүн аан

дойду үрдүнэн маннайгынан бастыахтаах онус кылаас үөрэнээччитэ Илларион Федосеев утуйар оронун былдытан, илгиэлиир эбит!

Сага уол Сойуус чемпионун ыйытыгытыгар "хорсундук" хоруйдаабыт биир тыла киниэхэ аат быһытынан инэн хаалбыт. Аны сотору кэминэн Саха сириг кулууптарыгар, ол иһигэр Чурапчыга эмиэ, Аҕа дойду сэриитигэр ньиэмэстэри уҥа-ханас саайталыыр десантниктар тустарынан "Восьмой" диэн Болгария киинэтэ көстөн, уолаттары өрүкүнэппитэ, биһиги киһибит аатын өссө күүстээхтик бигэргэспит.

Убайа Данил Иванов Чурапчыга эмиэ бэлиэ суолу хаалларбыт этэ. Кини Олимпиада призера Александр Иванов, ССРС Кубогын хаһаайына Петр Платонов, ССРС уолаттарын чемпионнара Семен Морфунов, Семен Макаров, Дмитрий Ючюгяев, ССРС спордун маастардара Гаврил Каприн, Семен Ючюгяев, Семен Окоемов, Юрий Пыкунов, Афанасий Захаров, Нустр Дмитриев, Афанасий Седалищев уо.д.а. кытта биир кылааска үөрэммит. Кылааһын уолаттара уонна учууталлара ахталларынан, Данил Иванов... бэрэбинэни наһаа үчүгэйдик суорара үһү! Интэринээт томторугар сага дьиэуот ол кэмгэ элбэхтик тутуллубут. Данил дьиэ туттар учууталлар ыҥырыкка сылдьар бэрэбинэ суорааччылары буолбут. Кини суорбут бэрэбинэтэ, устуруустуур даҕаны наадата суобун курдук, кылааккай буолара үһү! Оскуола кэнниттэн элбэх тутууну ытыспытын, Дьокуускайга тийэ кэлэн, дьиэлэри тутуспутун киэн тутта кэпсирилэр. Онон Данил быраата Николай Иванов, убайын үтүөтүгэр, интэринээккэ тутта бэйэ киһитэ буолбут.

Чурапчыга 10 ый эрчиллибит Коля Иванов өрөспүүбүлүкэ таһымнаах бастакы улахан күрэхтэһиитэ 1969 сыл бэс ыйын бүтэһик күннэригэр Мэнэ Хана-

лас Майатыгар ытыллыбыт Манчаары Баһылай II Спартакиадата буолбута. Хапсаҕай түһүлгэтигэр төрөөбүт Үөһээ Бүлүүтүн спортивнай чизһин көмүскээн, ыарахан ыйааһыннаах уолаттарга бочуоттаах III миэстэни ылбыта. Биир кылааска үөрэнэр, бииргэ эрчиллэр доҕоро Юрий Андреев Ньурбатын аатыттан тустан, иккис сылын субуруччу бастаабыта. Бу көрүнгэ Үөһээ Бүлүү хамаандата бастырыгар, Ленинскэй оройуона үһүс буоларыгар наадалаах очукуолары биэрбиттэрэ.

1970 сыл – Улуу Ленин төрөөбүтэ 100 сыла. Коля Иванов Читаҕа ытыллар Сибиир уонна Дальнай Восток зонатын көңүл тустууга уолаттарга күрэхтэһиитигэр кыттар буолан, өрөспүүбүлүкэ тас өттүгэр аан бастаан тахсыбыта. Саха сириг сүүмэрдэммит хамаандатын кылаастарын салайааччыта Евдокия Яковлевна кэргэнэ Константин Сергеевич Постников (кэлин ССССР үтүөлээх тренерэ, РФ физическэй культураҕа уонна спорка сахалартан бастакы үтүөлээх үлэһитэ) илдьибитэ. Биһиэннэрэ 9 ыйааһынтан азыһыгар чемпионнаан, биригэр иккис буолан, хамаанданан кубогы илдьэ кэлбиттэрэ. 75 кг ыйааһыннаахтарга бастаабыт Коля Иванов атын чемпионнары кытта бииргэ Япония "Ничибо" фирматын нейлон ырбаахытынан наҕараадалаабыт. Бу сыл сааһыгар Осетияҕа Россия уолаттарын күрэхтэһиитигэр кыттан, эмиэ аан бастаан саамай ыраах айаннаабыт. Кинини Москва 1965 сыллаах, Саха АССР 1968 сыллаах чемпиона, ССРС спордун маастара Николай Прокопьевич Иванов (Ньурба тренерэ) көрөн-истэн, сүбэлээн-амалаан, илдьэ сылдьыбыт. Коля эмиэ 75 кг тустан, чемпион үрдүк аатын ылбыт. Финалга Осетия эрэлэ Хасан Зангиевы кыайбыт. Чемпион Ивановка мэтээли, грамотаны таһынан, Кавказ норуота саамай үчүгэйгэ, үөрүүгэ туттуллар кубогун туттарбыттар. Олохтоох

уол Хасан бириистэрин атаһа сатаабытын, Коля буолумматах. Хасан Зангиев кэлин ССРС спордун норуоттар икки ардыларынаабы кылаастаах маастара буолбута, 2000 сыллаахха массына саахалыгар хомолтолоохтук өлбүтэ.

Бары чемпионнары уонна призердары Сэбиэскэй Сойуус уолаттарын 1970 сыллаах күрэхтэһиитигэр кыттарга эрчиллэр түмсүүгэ хаалларбыттар. Ол түмүгэр, Николай Иванов Россия уолаттарын сүүмэрдэммит хамаандатыгар киллэриллэн, Герой куорат Волгоградка Сойуус чемпионатыгар кыттар быраабы ылбыт. Икки кыайылыах иһэн, үһүс эргиригэ Грузия уолун кытта тэн хапсыһыыга талкайдаһан, иккиэн күрэхтэһииттэн уһуллан хаалбыттар. Коля иккис эргиригэ очукуонан хоппут Михалевич диэн Белоруссия бөбөһө кэлинги уолаттарын кыайталаан, үһүс миэстэбэ тиксибит. Биһиги киһибит кыһыйытын иһин хайыаҕай? Хата, ол онугар бииргэ үөрэнэр, биир саалаҕа эрчиллэр уолаттара бэркэ тустубуттар. 48 кг ыйааһыннаахтарга Павел Васильев-Хабарда чемпионнаабыт, оттон Афанасий Афанасьев үһүс миэстэ боруонса мэтээлин кэппит. 70 кг ыйааһыннаахтарга бу иннинээби сыл Сойуус үөрэнээччилэрин Ереванна ытыллыбыт Спартакиадаларыгар үһүстээбит Дмитрий Пахомов үрүн көмүс мэтээлинэн наҕараадалаабыта.

Восьмой бу аан бастаан кыттыбыт умнуллубат улахан чемпионатын туһунан кэпсээнин салгыы билсиэххэ. Биир кылааска үөрэнэр атаһа-доҕоро Хабарда финалга Магашвили диэн Грузия уолугар хас да очукуонан хотторон испит. Восьмой, бу иннинэ атын грузинга атабастаппыт курдук санана сылдьар киһи, Хабардаҕа саамай сүрүн ыалдыааччы буолбут. Секунданныы тахсыбыт Константин Сергеевич Постников аттыгар ололбут. Хапсыһыы икки бастакы түһүмэбин тухары

(3-түү мүнүүтэлээх үс период тусталлара) утары тобуктаан олорор грузин тренерэ, көбүөрү охсо-охсо, харса суох хаһытыыр. Ол ахсын судьуйа, Сойуус күрэхтэһитин саамай чэпчэки ыйааһыныгар тустар түп-түргэн уолаттар төттөрү-таары эргитиһилэригэр, Павел онгорбут албаһын аайы, очукуону грузинга биэрэн иһэр. Онтон биир түгэнгэ, оччотооһу түөрт мундуктаах көбүөр биһиги дьоммут олорор бэтэрээ кытытыгар Павел грузины кый үһһэнэн өттүктээн күдээритэн түһэрээт, хам батты сатаабакка, көбүөр хабыллар-хаба ортотунан анараа кыты диэки соһон тирилэппит. Сахалар бары: "Байбал, хам баттаа!" — диэн хаһы бөбөтө буолбуттар. Павел кинитин олоппоһугар көспүт грузин тренерин атаһын аһыгар аҕалаат, илиитэ-атаҕа хамсаабатын курдук хам тутан баран, саннын хаптаҕайынан көбүөргэ лигиччи "бэчээттээн" кэбиспит! Кэлин уолаттар: "Тоҕо эрдэ ыраастык уурбакка, соһо сырыттын?" — диэн ыйыппыттарыгар: "Балыйаллара бэрт. Грузия тренерэ көрөн итэбэйдин диэн, кини иннигэр соруйан илдьибитим", — диэбит.

"Хабарда Байбал, дьэ, оннук кыахтаах, киэн-холку киһи этэ" — диэн Восьмой, төбөтүн быһа илгистэ-илгистэ, ахтара. "Көр, ол хапсыһыга, бэйэм тустарбынааһар ордук тириппит курдук буолбутум уонна аатырар грузиннары даһаны киһи кыайар дьоно эбит диэн, дьиннээхтик итэбэйбитим", — диэбитэ. Ити грузин Магалашвили 1972 сыллааһы Сойуус эдэрдэригэр 1976 с. Олимпиада чемпиона буолбут Владимир Юминга кыайтаран, эмиэ иккистээбитэ уонна "Көнүл тустууктар чугаһаппаттар эбит" диэн, самбоҕа көһөн, аан дойду биэс төгүллээх чемпиона буолбута!

Сойуус чемпиона Павел Васильевы "Хабарда" диэн ааттабыттара эмиэ устуоруйалаах. Оччолорго улахан кылаас уо-

латтарыттан бэриллибит кумааһы тустууктарынан үрэн оонньооһун баара. Эн кумааһы тустуугун утарсаачын күүскэ үрэриттэн оһунаһына хоттороһун. Бу оонньууга Павел өрүү Кабардино-Балкария бөбөһө буолар эбит. Уһун баһайы этиини аатты сатаан баран, ыксаллаах түгэнгэ кылгатан, быһа "Хабарда" да "Хабарда" диирин иһин, аат инэн хаалбыт.

1971 сыл үүнэр. 19 саастаах Николай Иванов аны эдэрдэргэ тустар. Бу санга бөлөххө күрэхтэһитин бэркэ саҕалыыр — Сибиир уонна Дальнай Восток зонатын эдэрдэргэ чемпиона буолар (билигин бу ситиһи иһин РФ спордун маастарын аата ингэриллэр). Салгыы Киров куоракка Россия эдэрдэригэр туста тийэр. Хамаанданы Дмитрий Петрович Коркин бэйэтинэн салайар. Кыптааччы наһаа элбэх. Николай Иванов 74 кг ыйааһынаахтарга биир ыраас, алта очукуонан кыайылаах иһэн, ыстарааптыыр 6 очукуота туолан, сэттэ эргиир кэнниттэн, биир да хотторуута суох, күрэхтэһиттэн туораан хаалар. Хата, үһүс миэстэҕэ тиксибитигэр баһыбыа. Тоҕо диэтэххэ, Россия эдэрдэрин бу боруонса мэтээлэ ССРС спордун маастара нуормалаах эрээри, аны ону бигэргэтиэххэ наада эбит! Сүүмэрдир түмсүү кэнниттэн Красноярскайга ытыллар Сэбиэскэй Сойуус эдэрдэргэ чемпионатыгар кыттар быраабы ылар. Туох баарынан киирсэ сатаабыт эрээри, бизс эргиринэн туораабыт. Били, былырыын Сойуус уолаттарыгар тэн хапсыһыга талкайдаһан, күрэхтэһиттэн бииргэ уһуллубут грузин Сванидзета 82 кг ыйааһынаахтарга үһүс буолбут. Бу уолун кытта эрдэ ыйааһын кэмигэр көрсүбүттэр. Кинитэ, хата, мичээрдээбитинэн кэлэн, илиитин биэрбит уонна: "Дьэ, дьиннээхтик киирсэрбит буолуо, кытаат!" — диэбит. Онтон Восьмой 74 кг тустарын истэн: "Ээ, оччоҕо бастыыр буолбук-

кун", — диэн, өссө эрдэттэн эбэрдэли сатаабыт. Бүтэһиккэ, Коля кинини Сойууска миэстэлэспитинэн эбэрдэлээбит, онтон ыла кинилэр көрсүбэтэхтэр. "Миигиннээбэр хадаар киһи этэ, туохха эрэ түбэһээхтээтэҕэ, кэлин олох биирдэ да көрбөтөбүм, биир дойдулаахтара даһаны билбэт этилэр", — диэн, ол 1970 сыллаахха биирдэ тустубут уолун ахтан-санаан, ааранан аһынан ааспыт.

Бу түһүлгүбэ саха уолаттара бэркэ киирсибиттэрэ. 48 кг Таатта талы уола Дмитрий Үчүгээйеп чемпионнаабыта, Михаил Морфунов үһүстээбитэ. Кинилэр быыстарыгар Красноярскайтан кэлин РСФСР, ССРС, Европа чемпиона буолбут Виталий Токчиначов түспүтэ. Павел Васильев-Хабарда биир ыйааһын үөһэ тахсан, 52 кг боруонса мэтээли кэппитэ. Николай Захаров-Сахаачча быраата Иван Захаров убайын ыйааһына 62 кг тустан, иккис миэстэни ылбыта. Биир кылааска үөрэнэр Павел Васильев-Хабарда, Михаил Морфунов уонна Николай Иванов-Восьмой сүүмэрдир эрчиллигэ, Сойуус күрэхтэһитигэр сылдыар буолан, Чурапчы Оҕо спортивнай оскуолатын бүтэрбит банкеттарыгар доһотторун кытта бииргэ бырааһынныктаабакка хаалбыттар.

Сойуус эдэрдэрин бу күрэхтэһитигэр Хабарда үһүстээбит 52 кг ыйааһыныгар Казахстантан Асхантай Иманкулов бастаабыта. Кини бу сыл ССРС норуоттарын V Спартакиадатыгар Казахстантан тустан, хамаандаҕа очукуо биэрэр VI миэстэҕэ тахсыбыта. Бу V Спартакиада 52 кг ыйааһыныгар пьедесталга Николай Руснак (Украина), Заур Шекриладзе (Грузия) уонна Саха бөбөһө Гавриил Дмитриев (Москва) тахсыбыттара. Асхантай Казахстанга тийбит саха уола Александр Ивановка саамай сүрүн утарсааччы уонна көмөлөһөөччү буолбута. Онтон ыла Сойуус, Спарта-

киада күрэхтэһиилэригэр барытыгар Казахстан аатыттан Александр Иванов тустубута.

Россия уолаттарын кыаһыылааба, Россия эдэрдэрин боруонса призера Николай Иванов бу бэлиэ сылга улахан дьоннуун тэнгэ эрийсэн, Саха АССР Министрдерин Сэбиэтин бириһигэр Бүтүн Союзтаабы турнир 74 кг ыйааһыннаахтарыгар бочуоттаах үһүс миэстэни ылан, ССРС спордун маастарын нуорматын 19 сааһыгар толору толорбута. Кини иннигэр ССРС спордун маастардара Николай Габышев (Саха сирэ) уонна Геннадий Монжуев (Бурятия) түспүттэрэ. Эрдэлээн эттэххэ, 1972, 1973 сс. бу турнирга пьедесталга кими даҕаны чугаһаппакка, эмиэ бу бэрээдэгинэн үһүөйэбин тахсан турбуттара.

Ситии-хотуу аттестатын арыый хойутаан да буоллар ылбыт 19 саастаах Николай Иванов Дьокуускайдаабы педагогической училище физкультураҕа салаатын устудьуона буолан, РСФСР уонна САССР үтүөлээх тренерэ Николай Николаевич Волковка эрчиллэн эрдэбинэ, армияҕа ынҕырбыттара. Биһиги киһибит бэбиэскэни туттаат, Забайкальскай Байыаннай уокурук киинэ Читаҕа баар СКА-19 (спортивной рота) көңүл тустууну салайар РСФСР үтүөлээх тренерэ И.Р. Фрунджиевка суһал телеграмманы ыытар. "Чемпиона России, мастера спорта Николая Иванова забирают в армию. Ищите и найдите" диэн ис хоһоонноох "кутталлаах" телеграмманы туттаат, Саха сирин тренердерин, тустууктарын барыларын билэр Илья Романович, хайыай, киһитин булан ылар уонна бастакы этиитэ: "Друг мой, в армию не забирают, а призывают" диэн буолбут.

Спортивной рота тустууктарын улахан ангара сахалар. 1965 сыллаахха Калининградка ытыллыбыт РСФСР чемпионатыгар СКА-19 саллаата Петр Попов Чита уобалаһыттан бастакынан Россия чемпиона

И.Р. Фрунджиев

буолбута. Кини бииргэ сулууспалыыр, эрчиллэр доботторо Максим Тихонов бу чемпионакка иккис, Алексей Атласов, Эдуард Гегеев үһүс миэстэни ыланнар, Чита тренерэ И.Р. Фрунджиев соботохто РСФСР үтүөлээх тренерэ буола түспүтэ! Восьмой тийэригэр үгүстэрэ Д.П. Коркин иитиллээчилэрэ сулууспалыы, эрчиллэ сылдьаллара. Армияҕа хойутаан ынҕырыллыбыт "Улахан убайдар" Вячеслав Карпов, Владимир Андросов, интэринээттэн ыла билэр Юрий Цыкунова, Максим Васильева, атаһа-доборо Павел Васильев у.д.а. бааллара. Хойутуу собус өссө Захар Чукров кэлбитэ.

Эмиэ Чурапчыга үөрэммит, СКА-ҕа сулууспалаабыт ССРС спордун маастара Степан Заморщиков кэпсэбиттээх: "Саха уола армияҕа үчүгэйдик сылдыбыт буоллабына — ол Николай Иванов - Восьмой! СКА-ҕа икки сылы быһа эрчиллибэккин. Учение, бэрэбиэркэ энгин буоллабына, учуокка турар байыаннай чааскар ытыллар. Холобур, Владимир Андросов Даурияҕа сулууспалаабыта, Восьмой Каштакка учуокка турара. Чааһыгар тийэн, оо, кини обургу саллаат хааһытыгар, режимнээх аһылыкка тыыллан-хабыллан, 90-ча кг ыйааһыныгар, үрдүк унуоҕар туруору саҕалаах "семеновка" гимнастерканы тиирэ кэтэн баран даҕангалаатабына, хан-

нык да Кавказ омуҕа саллаат, прапорщик эбэтэр майортан аллараа званиелаах эписиэр утары көрбөттөр этэ. Ол оннугар, ханна эмэ бэрээдэги кэһии, бөлөбүнэн киирсии буоллабына, эписиэрдэр Восьмойу илдьэ бараллара. Чааспытыгар бэрэбиэркэ кэллэбинэ, саамай киэн тутта көрдөрөр күөх хонуу дуомнаах этибит. Онтубутун дэлби быһыта сылдьан, илдьи тэпсэн кэбиспиттэригэр, чаас хамандыырын тыылга солбуйааччы (зампотыл) Восьмойу илдьэн, быһыта сылдьар ол ыллыктарын харабыллаппыт. "Манан кими да сырытыннарыма, биир эмэ саллаат аастабына, тугу гынарын көңүл" — диэбит. Арай зампотыл чаас курдугунан кэлбитэ... сэттэ саллаат умса туттан, сиргэ олороллоро үһү! Били ыллыгынан биир-биир кэлбиттэрин Восьмой обургу умса-төннө тутаттаан, барыларын кэккэлэччи олордутаалаабыт. Дембель буоллун, молодой буоллун, оннообор биир сержаны кытта "үөрэппит". Онтон ыла, Восьмой баарын тухары, ол ыллыгынан ким да сылдыбакка, били күөх хонуубут чөлгийбит курдук буолбута. Этэргэ дылы, Чурапчыга "Коркин ыллыга" баар буоллабына, Каштакка "Восьмой ыллыга" баар буола сылдыбыта".

Ити курдук сулууспалаан, эрчиллэн, Забайкальскай Байыаннай уокурукка тустууга тулутар киһитэ суох буолан, ол быһыгар Дьокуускайга кэлэн, Бүтүн Союзтаабы турнирга миэстэлэһэн, Сибири уонна Дальнай Восток зонатыгар чемпионнаан, ССРС Сэбилэниилээх күүстэрин күрэхтэһиитигэр кыттан (онно Павел Васильев-Хабарда чемпионнаабыта), икки сыл биллибэккэ кэриэтэ ааспыт.

Дембель иннинэ Туапсеҕа РСФСР 22-гэр диэри саастаах эдэрдэрин 1973 сыллаах түһүлгэлэригэр кытта барбыттар. Павел Васильев икки ыйааһын үөһэ тахсан тустубут. Дьингинэн, 52 ыйаа-

һынга туста тийэн баран, 180-ча грамм ордук буолан хаалан, таах төннүөхтээбэр, 57 кг киирсэн, төрдүс буолбут. Саатар биир хонук эрдэ тийбиттэрэ буоллар, Павел Ыйааһынын аа-дьуо онгоруохтаах эбит. Ону баара, барыта байыаннай требованиенан сылдыар буоланнар, Туапсени орубуна Ыйааһын ытыллар күнүгэр булбуттар. Өсө Верхоянскый Дулбалаабыттан төрүттээх Иван Слепцов эмиэ 57 кг киирсэн, түөрт эргиир тустубут. Иван Чурапчыга үөрэммэтэбэ, Верхоянскый оҕо спортивной оскуолатыгар эрчиллибит ингир-ситии уол этэ. Оттон Восьмой алта киилэни түһэринэн, 82 кг тустан биликтэһэн, 37 киһиттэн алта кыайыылаах финалга тахсыбыт. Түмүк хапсыһыыга эмиэ 1952 сылга төрөөбүт чеченец Салман Джамалдиновы кытта 9 мүнүүтэ тэбис-тэннэ киирсэн, бүтэһик сөкүүндэлэргэ биэрбит сэрэтиилэринэн кыайтаран, иккис миэстэни ылбыт. Салман бу иннинээби

сыл Сойуус эдэрдэригэр үһүстээх улахан кыахтаах бөгөс этэ. Россия аатыттан Сойууска кыттыахтаах эрчиллэр түмсүүгэ толору сылдыбыт Салман Джамалдинов бу сыл ССРС эдэрдэригэр чемпионнаабыта. Онтон салгыы тустан, ССРС улахан дьонугар 1977 сыллаахха бочуоттаах үһүс миэстэбэ тахсыбыта. Онно кини иннигэр Москва Олимпиадатыгар иккистээбит Магомедхан Арацилов (Дагестан) уонна Европа чемпиона буолбут Олег Алексеев (Бурятия) түспүтүгэрэ. Джамалдинов кэлин Россия үтүөлээх тренерэ, онтон Хасавюрт куорат мэрин солбуйааччыта буолбута.

Туапсеба элбэх саха тустубута. Ньурба ньургуна, кэлин РСФСР улахан дьонун чемпиона, үрүн көмүс уонна боруонса призера, Москва төгүллээх 7 чемпиона, аан дойду ветеран маастардарын чемпиона, үрүн көмүс уонна боруонса призера буолталаабыт Василий Алексеев 48 кг Ыйааһыннаахтарга чемпион-

наабыта. Сахаачча быраата, бу иннинэ Европа эдэрдэригэр иккистээбит Иван Захаров 62 кг үһүс миэстэни ылбыта.

Ыйааһын аайы биэс иһигэр киирбиттэри Сойуус эдэрдэригэр сүүмэрдиир эрчиллигэ хаалларбыттар. Хабардалаах Восьмойу кытта сөмөлүөт билиэтигэр биир требованиелаах Иван Слепцов кинилэри кытта хаалбыт. Ый курдук эрчиллэн баран, сотору дембеллэнэн, дойдуларыгар барыахтаах саллааттар Читаларыгар төннөр суолу тутуспуттар. Чемпион Вася Алексеевы кутургуйа тахсан сордоон, эмиэ дьэлиир буолбут. Москваба кэлэн, биир дойдулаах устудьуон уолаттарын көрсөн, үөрүү-көгүү, көрсүһүү, онтон атаарыы дьалхаана...

Билигин Дьокуускай 3 №-дээх оҕо спортивной оскуолатыгар үлэлиир Василий Николаевич Алексеев кэпсиир: "Домодедовоҕа түөрт буолан суумкаларбытын камера хранения 15 харчылаах электроннай биир дьааһыгар укпупт. Восьмойдаах үһүө буолан

Читалыылар, мин Дьокуускайдаабын. Арай, мин регистрациябын биллэрдилэр. Камераҕа кураанах кэриэтэ суумкаларбытын угарбытын Хабарда дьаһайбыта, оһон нүөмэри кини эрэ билэр. Киһи элбэх. Арай, мин дьонум суохтар, ханна эрэ суксуруһан хаалбыттар. Ыксаан бардым. Хата, Хабардам мичилийбитинэн тийиэн кэллэ. Регистрация буоларын истибит, суумкабын ылан кэлбит уонна накопительга киириэхпэр диэри атаарда. Илиибин ыксары тутан туран: "Кытаат, мантан иннэ бирийдээһиннэ тустан, өр эрийсэрбит буолуо", — диэтэ.

Биһиги үс киһибит байыаннай требованиеларынан билиэт көрдөөбүттэрин, Читаҕа Ту-104 сөмөлүөгүнэн байыаннайдар сүбэ мунньахтарыгар сылдыбыт старшай эписиэрдэр көтүөхтээхтэрин этэн туран, бу сөмөлүөккэ билиэт биэрбиттэр. Ыам ыйын 18 күнүгэр регистрацияны этэннэ аһан, сөмөлүөт трабыгар оптуобуһунан аҕалбыттар. Сотору атын оптуобуһунан полковник энгин курдук үрдүкү званиелаах дьон кэлбиттэригэр, кинилэр харахтарыгар көстүмээри Павеллаах Иван сөмөлүөккэ эрдэ "сылыпыс" тынан хаалбыттар. Биир моруога — үһүөн гражданскай танастаах эбиттэр. Күрэхтэһэ кэллэлэригэр, собуруу көңүл сылдыаары, саллаат параднай форматын Читаҕа партиянай үрдүкү оскуолаҕа үөрэнэр саха киһитэ куортамнаан олорор квартиратыгар хаалларбыттар. Восьмой бэбэһэ "кыратык" испитэ, бу сарсыарда пиибэни эбиммитэ аһан биэрбэккэ, трап таһыгар салгыны сии, эписиэрдэри көрө турбут. Гражданскай танастаах киһиэхэ ким да кыһамматах. Аны, спортивной суумкатыгар үс бытыылка лимонад утахтаах эбит. Сөмөлүөккэ саамай бүтэһик киирэн, кэнники олбоххо олороору гыммытын, стюардесса инники эрээккэ бар диэбит. Оттон онно эписиэрдэр погоннарын сулустаар бөбө кылабачыһар буол-

лаҕа. Онно барыан баҕарбатах. Стюардесса аны: "Бу эн, гражданскай киһи, байыаннайдар сөмөлүөттэригэр тобо киирдин?" — диэн олуйсан турбут. Восьмой байыаннай билиэтин көрдөрө-көрдөрө, саллаат буоларын быһаара сатаабыт. Ол кэмнэ, өлүү болдохтоох диэбиккэ дылы, суумкатыгар баар били үс бытыылката бэйэ-бэйэлэригэр охсуллан кылыгыраабыттар. Стюардесса: "Саллаат эрээригин арыгы сыттааххын, өссө суумкабар бытыылкалардааххын", — диэн оргуйан турбут. Восьмой, төһө сатанарынан, уҕарыта сатаабыта эрээри кыаллыбатах. Инники олорор эписиэрдэр моргуору истэн, бары эргиллэн көрбүттэр. Биир подполковник түөһүллэн туран, кинилэргэ кэлбит. Николай Иванов байыаннай билиэтин арыталаан көрбүт уонна биир прапорщигы ынгыран ылан, байыаннай билиэти киниэхэ туттарбыт: "Саллааты кытта манна хаалабын. Өйүүнү сөмөлүөгүнэн көтөн тийиэхит уонна бу саллааты, суута-силиэстийэтэ суох, миэхэ аҕалабын. Мин кинини миэстэтин булларым! — диэн кытаанахтык бирикээстээбит.

Хайыахтарай, иккиэн аэровокзалга төннөн тахсыбыттар. Прапорщик Восьмойу манна баар байыаннайдар хосторугар туттаран баран, бэлэм сылтаах, өйүүннэ диэри куораттаабыт. Барарыгар: "Туох баар былааммын барытын алдыаттын, кэргэним бу сөмөлүөгү көрсүөхтээх этэ. Тийдэхпитинэ аахсыахпыт, эйигин кэһэттириэм" диэн, дьуһурунай саллааттар кэннилэригэр туран саамыт. Хоско икки саллаат, биир эписиэр дьуһуурустубалыылар эбит. Восьмой, гражданскай танастаах киһи, кинилэри истиһи дуо, хостон тахсан барбыт. Биир саллаат тохотоору гыммытын, бэйэтин кытаанах собустук ыга тутан биэрбит. Оттон ыла, туох да кэпсэтиитэ суох, барыта быһаарыллыбыт. Восьмой туос иллэн буола түспүт, харчыта суох ханна барыай, аэровокзал

иһин кэрийэ-кэрийэ, саллааттарыгар киирэн аһыыр, утуһар. Аһылыктара, Москва да буоллар, Чита киэниттэн уратыта суох эбит — эмиэ хааһы, сылбырхай миин, хара килиэп, чэй.

Өйүүнүгэр туох да моруога суох Читаҕа көтөн кэлбиттэр, аара Челябинскайга түһэн ааспыттар. Восьмой били прапорщигыттан көрдөһөн, парадкатын кэтэ барбыт, онтон быһа ЗаБВО ыстаабыгар тийиэхтээбэ үһү. Арай, квартира ыскаабыгар үс парадка ыйанан турарын соһуйа көрбүт. Уолаттар кэлбэтэхтэр...

Восьмой мунаахсыһан, дьэ төлөпүүнүнэн СКА-ҕа эрийэр. Хата, Илья Романович чугас баар эбит. Төлөпүүннэ ыксаабыт аҕай сангата иһиллэр. Бэйэтэ тардыас, соробор биир тылы иккитэ-хаста хатылаан сангарар киһи: "Восьмой да? Точно Восьмой да? Живой да? Ты где шляешься? Гроб уже заказан, да-да, заказан. Приезжай срочно!" — диэн үрүт-үөһэ бабыгыраабыт. Биһиги киһибит тугу да өйдөөбөт, трамвайынан талыгыратан, СКА-ҕа тийэр. Арай, киирээтин кытта, тумбочкаҕа кинилэр үс хаартыскалара хара хаймыылаах араамаланан тураллар эбит! Тута Илья Романович баар буола түһэр, итэбэйбэтэхти тутан-хабан көрөр, ол быһыгар охсуох курдук бабыгырыыр. Хоһугар киллэрэн, доппуруостуур, боппуруос бөбөгүн симэр. Быһаарсыы түмүгэр Восьмой хаартыскатын усталлар, Павеллаах Иван киэһнэрэ хаалар.

Онно истибитэ, били эписиэрдэрдээх сөмөлүөгү кыраныысса таһыгар күрэтэ сатаан баран, дэлби тэптэрбиттэр. Онно баар дьон бары өлбүт!

Николай тутта атабар уйуттубат буолан хаалар. Сулууспаттан, эрчилийиттэн тохтололор. Ол оннугар сотору-сотору ыстаапка ынгыран, байыаннай уокурук оһуобай отделын эписиэрдэрэ солбуһа сылдьан, хастыта даһаны доппуруостуулар. Сүрүн ыйытыылара: "Эн тобо хаалбыккынын, гражд-

данскай танастаах уолаттары кимнээх, туох таһаҕастаах этилэрий?". Ол харанга күннэртэн Восьмой сырдык өйдөбүлэ — кинини арыаллаабыт прапорщик. Кинини эмиэ элбэхтик доппуруостаабыттар, граждандаскай танастаах дьон кимнээх буолалларын ыйытталаспыттар. Бу киһи тыыннаах хаалбытыттан үөрэн, саллаат Ивановка киэһэ аайы кэриэтэ кэһиилээх кэлэр эбит. Айаҕар хааны да барбат буолбут Восьмой бу "кэһииттэн" арыый сэргэхсийэрэ. Дембеллэнэн барарыгар ол прапорщик сабыс-санга хром саппыкыны уонна "чш" (чистая шерсть) форманы бэлэхтээбит.

Павел Васильев-Хабарда

1970 сыл. Уолаттарга 48 киилэбэ ССРС чөмпүйүөнэ.

1970 сыл. Дьокуускай куорат улахан дьонно аһаҕас чемпионата (Казахстан, Дагестан, Киргизия, Бурятия бөбөстөрө кыттылаах). 48 киилэбэ чөмпүйүөн.

1971 сыл. Красноярскайга ССРС эдэрдэрин (18-20) чемпионата. 52 киилэбэ III миэстэ.

1972 сыл. ССРС Сэбиллэниилээх күүстэрин чемпионата. 52 киилэбэ чөмпүйүөн.

Восьмой доборо Павел Васильев-Хабарда хоруобун арыаллаһан, Чурапчы Бахсытыгар кэлсибит. "Оо, саамай уһун түүн Павлигым аҕата Байбалыска офонньордуун, уолбут хоруобун аттыгар хонуубут этэ. Олобу олорбохтообут, куобах күрэбин, күһүннү мунханы барытын дьаһайар тэтиэнэх офонньор: "Сэбиэскэй Сойууска тийэ бастаабыт оҕом тустарын биирдэ даһаны көрөөхтөөбөтүм. Оо, бачча улахан киһи, кыра уолаттарын кэннигэр тута сылдыһан этэ буоллаҕа. Оччоҕо, эн курдук, сөмөлүөккэ киирбэккэ хаалыах этилэр", — диэбитин умнубаппын. Ол сөмөлүөккэ киирбэтэх буруйум миигиттэн тутулуга суох тахсыбытын ыар баттыктаах аҕа киһиэхэ быһаара сатаабатабым..." — диэбитэ улаханлык хараастан олон Николай Иванов.

Отуора улаханлык хамсаабыт Восьмой армия кэнниттэн салгыы үөрэммэтэбэ, дойдутугар бүкпүтэ. Ол да буоллар, хара баһатынан, улахан эрчиллэитэ суох, урукку тобоһунан кэлэн, Н.Н. Тарскай бириинигэр көнүл тустууга өрөспүүбүлүкэ чемпионатыгар иккитэ хаста тустубута. 1975 сыллаахха 90 кг үһүс, 1978 сылга 90+ кг иккис буолуталаабыта. Кини иннигэр эрчиллиитэ үгэнигэр сылдыар Петр Шестаков (Чурапчы), Владимир Иванов (СГУ) уонна ССРС спордун маастара Игорь Кудрявцев (Үөһээ Халыма) түспүттэрэ. Хата, сэбиэскэй былаас, киһини барытын үлэнэн хаачыйара. Бостуук, булчут, хачыгаар, отчут-масчыт, болуотунньук... Бу үлэлэргэ кини тэннээбэ суоҕа. Биирдэ Дьокуускайга тыыннаах киһи килиэккэбэ уган аҕалан, Кыайыы 50 сылын аатынан спорт дыбарыаһыгар толору мустубут тустууну таптааччыларга көрдөрөн соһуталаабыта. Ол кэмнэ суруйааччы Николай Габышев кэпсээнинэн Василий Гоголев сценарий суруйан, онтон режиссердаан, Үөһээ Бүлүү "Хотун Бүлүү" студиятыгар уһултаран, киэн эйгэбэ 2000 сылга тахсыбыт "Суор тиһэх кыланыһыта" киинэбэ

кини бастах оруолу толорон, ол киинэ тэлэбиисэринэн көстөн, саха дьонно үксэ билэр киһитэ этэ. Мин онно сөп түбэһиннэрэн, ССРС спордун маастара Николай Иванов-Восьмой ситиһиилэрин сырдатаммын, тустууну сэнээрээччилэр ытыс таһыныһан махталларын ылан, үөрэн-көтөн, астынан барбыта.

Кэпсээнтэн кэпсээн диэбиккэ дылы, Восьмой: "Арыгы барахсан миигин өлөр өлүүттэн иккитэ быһаабыта", — диэбиттээбэ. Бастакыта — саахалламмыт сөмөлүөт. Оттон иккиһэ, бэйэтин кэпсээнинэн, холуочук уолаттар карабинынан ыппыттар. Кинилэри кытта дьэтигэр бииргэ "аһаан" баран, дьарыйталаан, үүртэлээн кэбиспит. Аанын хатамыт эрэри, оронугар кыайан тийбэккэ, ара муостаҕа охтубут. Ол кэмнэ үүрүллүбүт уолаттар дьэилэриттэн карабин аҕалан, "ороно манан, сыттыга манан" диэн кээмэйдээбиттэр уонна дьэ эркинин курдары ыппыттар. Онтон сэбиэскэй тийээн, "киһини дэннээтибит" диэн тыллаабыттар. Сэбиэт туоһу дьонноох кэлбитэ, өйдөнөн хаалбыт Восьмойдара сааланан-саадаһтанан, "обороналана" сылдыара үһү!

Баир киһиэхэ мээһэ тиксибэт дьалхааны модун саннынан уйан, күүстээх санаатынан кыайан, Николай Николаевич Иванов үрдүк айыылар төһөнү анаабыттарынан олон ааспыта. Инсулт курдук ыарахан ыарыыга оустаран, Нам Үөдэйигэр кыһыгар кэлэн олоһубута. Онтон салгыы туох буолуохтаабын барытын билэн, сэрэйэн, төрөөбүт төрүт түөлбөтигэр тардыһан тийээн, аҕыйах хонукка дойдутун чэбдик салгынынан толору тыһан баран, бу түһүүлээх-тахсылаах орто дойдуттан букатыннаахтык барбыта. Баара буоллар, сарсын, олунньу 11 күнүгэр, 70 сааһын томточчу туолан, доһоторун ортолоругар кэпси-ипси, күлэ-үөрэ сылдыахтаах этэ саха бухатыра, киһи киэнэ абыс кырыһлааҕа Восьмой!

Александр Васильев-Көрдүгэн.